

Amsterdams ‘Tweede Gouden Eeuw’, Vier bewaarscholen in Joods Amsterdam

Figuur 1 De Sophie-Rosenthal bewaarschool op de Uilenburgerstraat

3 februari 2017

© Rob Snijders

Niets van deze publicatie mag worden verspreid zonder toestemming van de auteur

De periode tussen 1870 en ongeveer 1910 wordt wel Amsterdams Tweede Gouden Eeuw genoemd. De economie van de stad raakte na de opening van het Noordzeekanaal (1876) in een stroomversnelling. De moeizame scheepvaartverbinding van de hoofdstad met de Noordzee werd sterk verbeterd en de economische impuls die daarvan uitging zorgde voor een ongekennde groei van de haven en de economie van de stad. Tal van succesvolle bedrijven begonnen of vestigden zich in de hoofdstad. Instellingen als ‘De Industriële Groote Club’ (1872) en het Concertgebouw (1888), maar ook initiatieven als het Vondelpark (1865), de aanleg van riolering (vanaf 1908) en grootwinkelbedrijven als De Bijenkorf (1870), Hirsch & Cie (1882) en Maison de Bonneterie (1889) zijn een afspiegeling van de welvaart die in deze periode ontstond.¹ Op belangrijke straten als de Kalverstraat en Nieuwendijk vergrootte de middenstand de winkels en etalages.² Er waaide een wind van vooruitgang door de stad. Maar, deelde iedereen mee in die welvaart? Was de Tweede Gouden Eeuw niet vooral een zaak van de elite?

Het rijker wordende Amsterdam had een groot proletariaat. In 1858 woonde 8,69% van de Amsterdammers in de armoedigste behuizing die er was, de kelderwoning. In 1873 was dit percentage slechts minimaal teruggelopen naar 7,48%.³ Dit percentage is een indicatie van de omvang allerarmsten van de stad, daarboven bevond zich een veel grotere groep die arm was. Deze mensen deelden nauwelijks mee in de nieuwe welvaart en moesten in slechte woningen sabbelen voor hun bestaan. Vaak waren de gezinnen groot en werkten beide ouders om het hoofd boven water te houden.⁴ Selma Leydesdorff schetste in haar boek *‘We hebben als mens geleefd’* het karakter van een van de armste Amsterdamse buurten, de Jodenbuurt, en zei over deze buurt rond het Waterlooplein en de Valkenburgerstraat: ‘Het Joodse proletariaat van Amsterdam woonde toen nog als een massa paupers binnen de grenzen van een beperkt aantal straten’.⁵

In 1843 beschreef een groep Joodse notabelen, waaronder arts Samuel Sarphati, in een rondschrjven hoe groot de armoede in de Jodenbuurt was. Hij schreef: ‘Dáár vooral is de groote meerderheid der ouders genoodzaakt, van het aanbreken des dags tot den laten avond

¹ Piet de Rooy, De geest van Omwerpingen 1851 – 1876 in *Geschiedenis van Amsterdam, hoofdstad in aanbouw 1813 – 1900*, deel 3 (Amsterdam 2006) 374.

² Clé Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013).

³ I J Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* op http://www.dbnl.org/tekst/brug035arbe01_01/brug035arbe01_01_0005.php (geraadpleegd 31 januari 2017).

⁴ Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA) F 4067\1\2\, Rondschrjven S. Sarphati, E. de Markas e.a., Bewaarscholen voor Kinderen uit den Behoeftige Stand, november 1843.

⁵ Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987) 23

buiten 's huis het schamele brood te verdienen, en de jonge kinderen, zonder opzigt achtergelaten, zijn niet slechts blootgesteld aan allerlei gevaren, maar vervallen alligt tot onzindelijkheid, snoepzucht en bedelarij, en worden, hetgeen op hun volgend leven niet minder nadeelig werkt, aan hinderlijk spraak- en taalbederf gewoon'⁶.

Sarphati c.s. riep verder in dit schrijven 'liefdadige vrouwen' op om bewaarscholen op te richten. De bewaarschool werd gezien als een verbetering voor de allerarmste kinderen. Maar zelfs in de negentiende eeuw werd deze verbetering als marginaal gezien. Zo sprak de Amsterdamse stadsgeneesheer Samuel Coronel in 1863 na een onderzoek onder 260 kinderbewaarplaatsen over 'holen van mensenverdierlijking' en 'pestholen'.⁷ Hij meldde tevens dat de kinderbewaarscholen niet professioneel uitgebaat werden maar 'een bij-industrie van de vrouw des huizes' waren.⁸

De oproep van Sarphati c.s. werd gedaan vanuit de zorg voor de kinderen. Was de zorg vijftig jaar later nog de voornaamste drijfveer voor het oprichten van een bewaarschool? Werd er in de bewaarscholen nog steeds gewerkt aan het welzijn van de kinderen, hun denkvermogen en lichaamsbeweging waarvoor men in 1843 pleitte?

In deze bronanalyse komt door de onderzochte burgerbrieven een beeld naar voren van de achtergrond en motivatie van de bewaarschoolhoudsters, de reactie van de overheid op de verzoeken die zij plaatsten en het uitgesproken beeld dat de gemeentelijke inspecteur van de bewaarscholen heeft. Voor dit onderzoek beperk ik me voornamelijk tot de Jodenbuurt, omdat hier enerzijds een groot aantal particuliere bewaarscholen was en anderzijds omdat er later, vanuit de Joodse gemeenschap zelf, een initiatief genomen werd om een einde te maken aan de misstanden rond deze bewaarscholen. De secundaire literatuur over de bewaarscholen is beperkt maar geeft voldoende achtergrondinformatie. Dit onderzoek vult de bestaande historische kennis aan met nieuwe inzichten over de situatie rond de bewaarscholen in de Jodenbuurt aan het einde van de negentiende eeuw.

⁶ Universiteits Bibliotheek Amsterdam (UBA) F 4067\1\2\, Rondschrijven Bewaarscholen d.d. november 1843 door Mr. E. de Markas, L.R. Bisschofsheim, Mr. J. Heemskerk, Dr. S. Sarphati, Mr. H. A. Hartog.

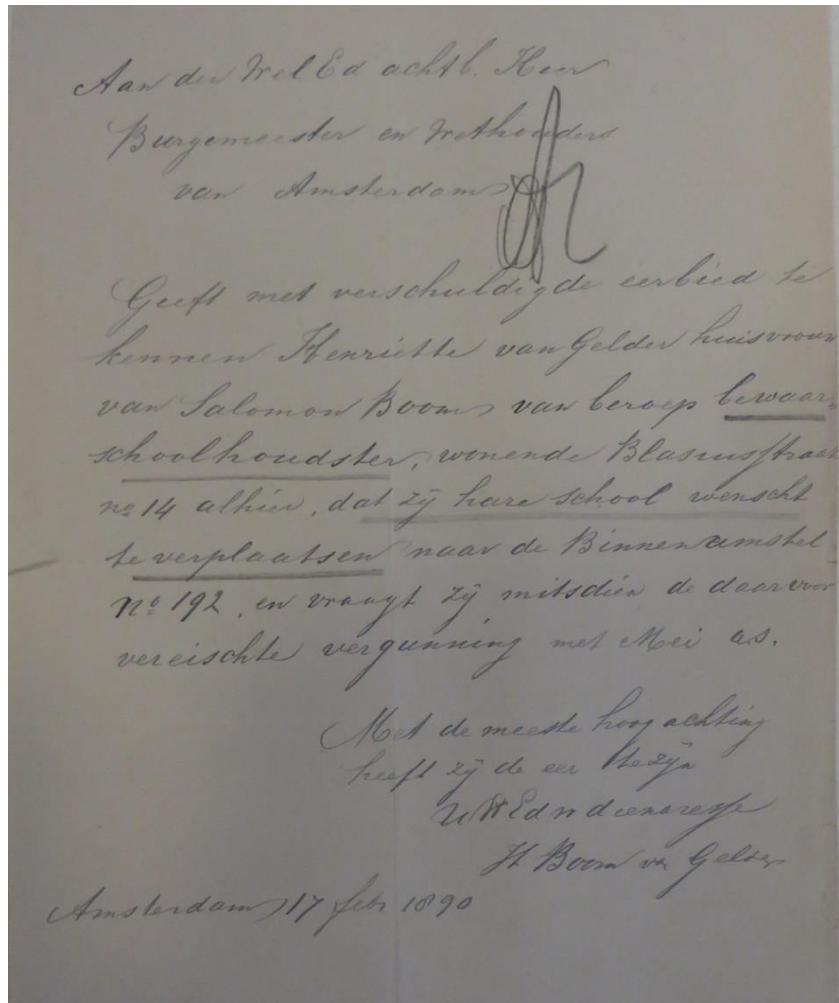
⁷ Aart Verschuur (red.), - *professionele opvang gevraagd - geschiedenis van de Nederlandse kinderopvang* (Den Haag 2005) hoofdstuk 1.

⁸ Samuel Coronel, *De bewaarschool. Haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst* (Amsterdam 1864) 110.

Beschrijving van de bronnen

1. De aanvraag van Henriëtte Boom – Van Gelder

Op 17 februari 1890 stuurde Henriëtte Boom – Van Gelder, een verzoek naar B & W van Amsterdam.⁹ Zij wilde haar bewaarschool verplaatsen van de Blasiusstraat 14 naar haar nieuwe woonadres, de Binnen Amstel 192. Zij woonde niet in de Jodenbuurt als eerder omschreven, maar aan de correspondentie is wel na te gaan hoe

Aan den Wel Ede achtb. Heer
Burgemeester en Wethouders
van Amsterdam

Geeft met verschuldigde eerbied te
kennen Henriette van Gelder huisvrouw
van Salomon Boom van beroep bewaar
schoolhoudster, wonende Blasiusstraat
nr 14 alhier, dat zij hare school wenscht
te verplaatsen naar de Binnen Amstel
nr 192, en vraagt zijmitsdien de daarvoor
vereischte vergunning met Alre. ad.

Met de meeste hoop achtting
heeft zij de eer Hoogz.
W Ede n de erevege
H Boom v. Gelder
Amsterdam 17 febr 1890

Figuur 2 Brief Henriëtte Boom - Van Gelder, 17 feb 1890

de besluitvorming binnen het stadsbestuur plaats vond. Nadat het verzoek binnenkwam op de afdeling 'Secretarie; Algemene Zaken' werd het doorgezonden naar de 'Secretarie; afdeling Onderwijs'. Op deze afdeling werd nagegaan of de aanvrager 'van onbesproken gedrag' was; vergelijkbaar met de huidige 'verklaring omtrent gedrag' die overlegd moet worden om te mogen werken in het onderwijs. Daarnaast werd advies gevraagd van de 'toezichthouder op de naleving van politiebepalingen bij kleinkinderscholen en bewaarplaatsen in Amsterdam'. In de periode 1885 – 1892 bekleedde de heer Jacob Anton Tours (1843 – 1918) deze

⁹ Stadsarchief Amsterdam (SAA), toegangsnummer (t. nr.) 5191, Archief van de Secretarie; Afdeling Onderwijs en rechtsvoorganger, inventarisnummer (inv. nr.) 29 ingekomen en concepten van uitgaande stukken 1890, brief (br) 2582AZ d.d. 17 februari 1890.

functie. Het onderzoek leidde tot het al dan niet verlenen van de vergunning en de Secretarie van de Afdeling Onderwijs stelde de aanvrager daarvan op de hoogte. In het Stadsarchief van Amsterdam worden de aanvraag, het advies van de heer Tours en een afschrift van de vergunning gezamenlijk bewaard. Henriëtte Boom – van Gelder (Amsterdam, 3 augustus 1848) en haar man Salomon

Josef (Sallie) Boom (Amsterdam, 25 augustus 1837), hulponderwijzer, waren inwonend op de Binnenamstel 192.¹⁰ De toezichthouder ging snel aan het werk en stuurde drie dagen later, op 20 februari, zijn bevindingen naar de Burgemeester en Wethouders, in casu de afdeling onderwijs.¹¹ Tours constateerde dat de ruimte die als

Met 1 Bijlage. Amsterdam 20 Februari 1890.

Beschikking, voor de
Mauritsstraat 192, als
(met rapporten, etc.)

Onder terugzending der missive van
Mij. H. Boom geboren van Gelder, in houdende het
verzoek, hare Bewaarschool, tot over eenigen tijd op
honde in de Mauritsstraat, 192, te verplaatsen naar
den Binnen-Amstel, N° 192, heb ik de eer, u het
volgende te berichten.

Het laatste genoemd perceel bestaat in het
toegenaamd huis een voorkamer met suite,
en een aan een binnenplaats uitkomende achter-
kamer, die adrepare als Bewaarschool geschikt
is te achten.

Deze drie kamers voldoen aan alle eischen,
die gesteld kunnen worden. Ze zijn hoog en ruim, en
kunnen verwarmd en geventileerd worden.

Twee privates zijn aanwezig. In de gang
kunnen de bovenkleeren bewaard worden.

Om deze redenen stelt ondergeteekende u voor,
het verzoek van de adresante toe te staan.

J. A. Tours
Belast met het toezicht
op de Bewaarscholen en plaatsen.

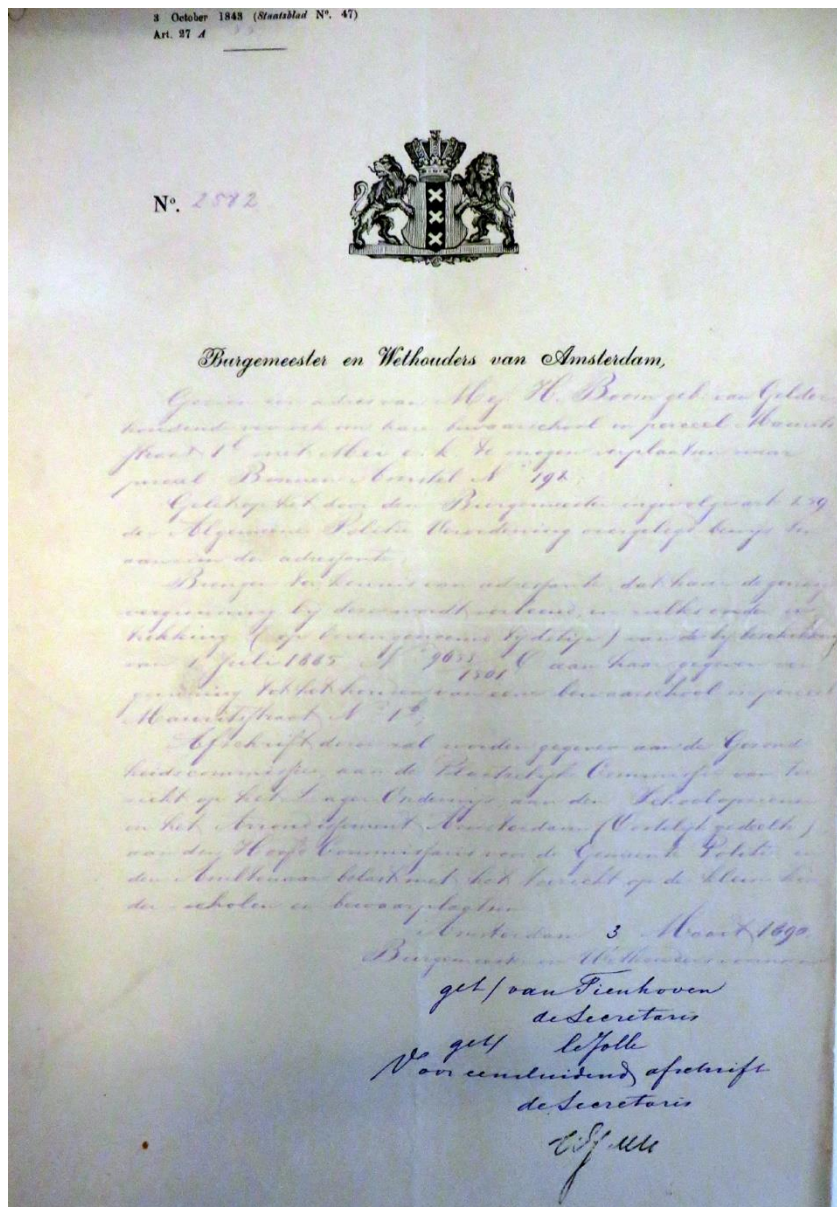
Van H. A. Burgemeester

Figuur 3 Brief Tours, 20 februari 1890

¹⁰ SAA, bevolkingsregister 1874 – 1893, Boom, Salomon Jozef – Binnen Amstel 192 – huis; inwonend – 25 – 08 – 1837 – Amsterdam – BRB0000500135.

¹¹ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 29 br 2582AZ d.d. 20 feb 1890

bewaarschool
moest gaan dienen
groot genoeg was,
dat er twee toiletten
waren en een
binnenplaats. Van
zijn kant was er
geen bezwaar,
Henriëtte was van
onbesproken
gedrag en op 3
maart 1890
verleenden
Burgemeester en
Wethouders de
vergunning.¹²
Henriëtte en Sallie
verkeerden niet in
grote armoede.
Sallie was
hulponderwijzer en
gaf na 1893 het
Joods
vrijdenkersblad

Figuur 4 Vergunning, 3 maart 1890

‘Het Vrije Woord’ uit. Hij was vooraanstaand lid van de socialistisch vakbond ‘De Unie’ en Henriëtte was actief in de Vrije Vrouwenvereniging.¹³ Het lijkt vanwege hun maatschappelijke positie niet een financiële noodzaak geweest te zijn om een bewaarschool op te richten maar meer het willen vervullen van een rol in de goede opvang van deze leeftijdsgroep.

¹² SAA t.nr. 5191 inv.nr. 29 br 2582 d.d. 3 maart 1890

¹³ Ron Blom, *Frank van der Goes 1859 – 1939, Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Delft 2012) 123.

2. De aanvraag van Regina Voorzanger – Polak

Regina Voorzanger – Polak stuurde in dezelfde maand, te weten op 25 februari 1890, een verzoek naar Burgemeester en Wethouders.¹⁴ Zij woonde in het armste deel van Marken, op de 2^e Batavierdwardsstraat 4 en wilde in deze straat op nummer 8 een bewaarschool oprichten voor kinderen in de leeftijd van 2 tot 5 jaar. Naar het huis op nummer 8 verhuisde zij en haar gezin in maart

1890.¹⁵ Deze straat is later gesloopt en bevond zich waar nu basisschool ‘De Witte Olifant’ gebouwd is.¹⁶

Regina Polak (Hoorn, 29 mei 1856 – Amsterdam, 11 augustus 1935) was gehuwd met Mozes Voorzanger (Amsterdam, 18 april 1853 – Amsterdam, 7 februari 1930). Ten tijde van het verzoek in 1890 hadden zij zeven kinderen, geboren tussen 1879 en 1889. Het jongste kind van Regina en Mozes, Leon, werd op 19 december 1889 geboren en

Van den Wethouders
Burgemeester en Wethouders te Amsterdam

Met de meest verschuldigde eerbied
gijft R. Voorzanger Lektgenoot van
M. Voorzangers woonende 2de Batavierdwards-
straat n° 4 eerste Etage haar verzoek
een Kinder bewaarschool te mogen oprichten
van 2 tot 5 jaaren in het Perceel staande aan
2 Batavierdwardsstraat n° 8.

Mij vleyende een gunstige beschikking
mogen te gemoet sien

Afken ik met de meeste Achtung
en onderwerping
Regina Polak.
Lektgenoot van M. Voorzanger
Amsterdam
25¹⁸ 2
90

Figuur 5 Brief Regina Polak, 25 februari 1890

¹⁴ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 29 br 3476AZ d.d. 25 feb 1890

¹⁵ SAA, bevolkingsregister 1874 – 1893.

¹⁶ Kaart van de Jodenbuurt voor de sanering, SAA, Archief van de Dienst Bouw en Woningtoezicht: kaarten (10040), inv. nr. 78.

was dus twee maanden oud ten tijde van het verzoek aan B & W.¹⁷

Mozes was diamantslijper en toen de crisis in de diamantindustrie toesloeg werd hij bode van het ziekenfonds Ziekenzorg.¹⁸

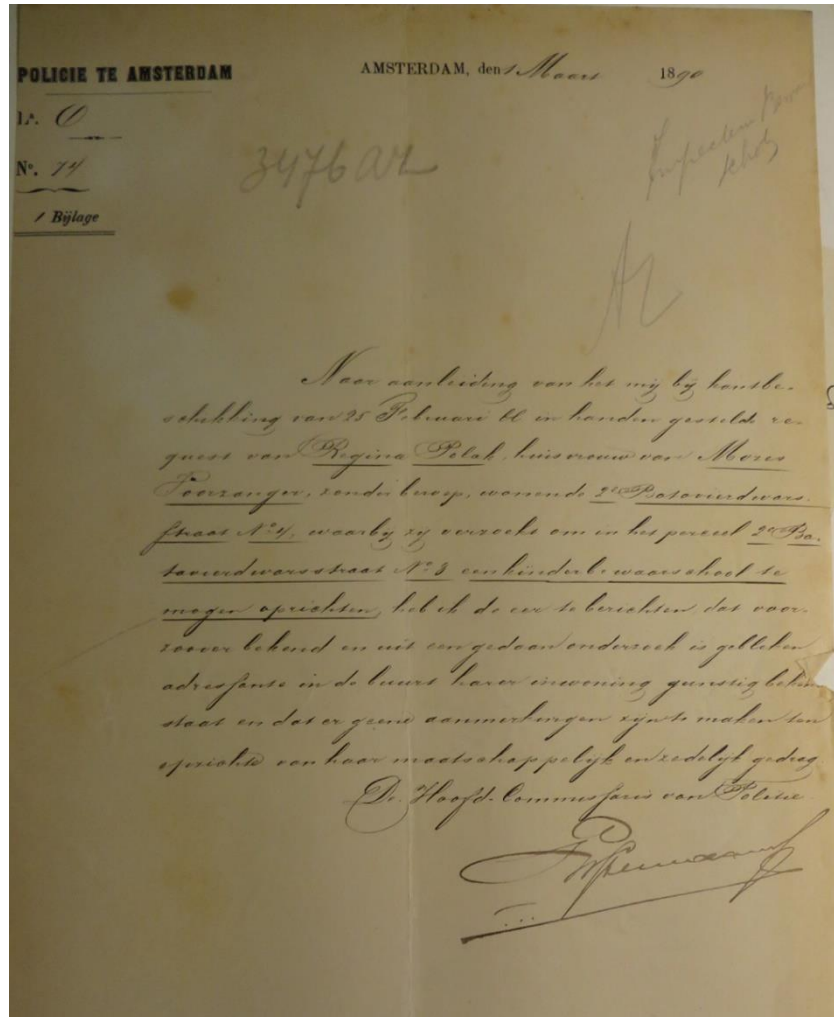

Figuur 6 Tweede Bataviewaarsstraat 1-13 gezien in de richting van Oudeschans, met rechts de ingang van de Bataviewaarsstraat, Collectie Stadsarchief Amsterdam: kabinetfoto's, 010005001608 ca 1910

Het ligt voor de hand dat financiën een rol hebben gespeeld bij Regina's besluit om een kinderbewaarschool op te richten. Vanwege de zorg voor haar jonge gezin ging zij niet buitenshuis werken en door de crisis in de diamantindustrie was het gezin niet zeker van een behoorlijk inkomen. Een bewaarschool zorgde voor extra inkomen en was voor Regina te combineren met de zorg voor haar eigen gezin.

Regina woonde met haar gezin in een van de armste straten van de stad. De behuizing op de 2^e Batavierdwarsstraat was slecht.

Er werd onderzocht of aan het verzoek van Regina kon worden voldaan. In dit geval werd het onderzoek aan de politie overgedragen, en de politie berichtte dat Regina in de buurt gunstig bekend stond en dat er geen

Figuur 7 Politierapport, 1 maart 1890

opmerkingen gemaakt konden worden ten opzichte van haar maatschappelijk en zedelijk gedrag.¹⁹ Regina kreeg haar vergunning en de bepalingen in deze vergunning geven eveneens weer welke eisen er in die tijd aan de bewaarplaatsen werden gesteld.²⁰ De voorkamer van Regina had een oppervlakte van 8,62 m² en daar mocht zij 9 kinderen laten verblijven. De achterkamer was groter, 16,62 m² en daar mochten

¹⁷ Gegevens gezin Mozes Voorzanger en Regina Polak op <http://www.dutchjewry.org/genealogy/trompetter/1937.htm> (geraadpleegd 31 januari 2017).

¹⁸ Beroep Mozes Voorzanger via SAA, bevolkingsregister 1874 – 1893 en Lakmaker, *Voorbij de Blauwburch*, 49.

¹⁹ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 29 br 3476AZ d.d. 1 maart 1890

²⁰ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 29 br 3476 d.d. 10 maart 1890

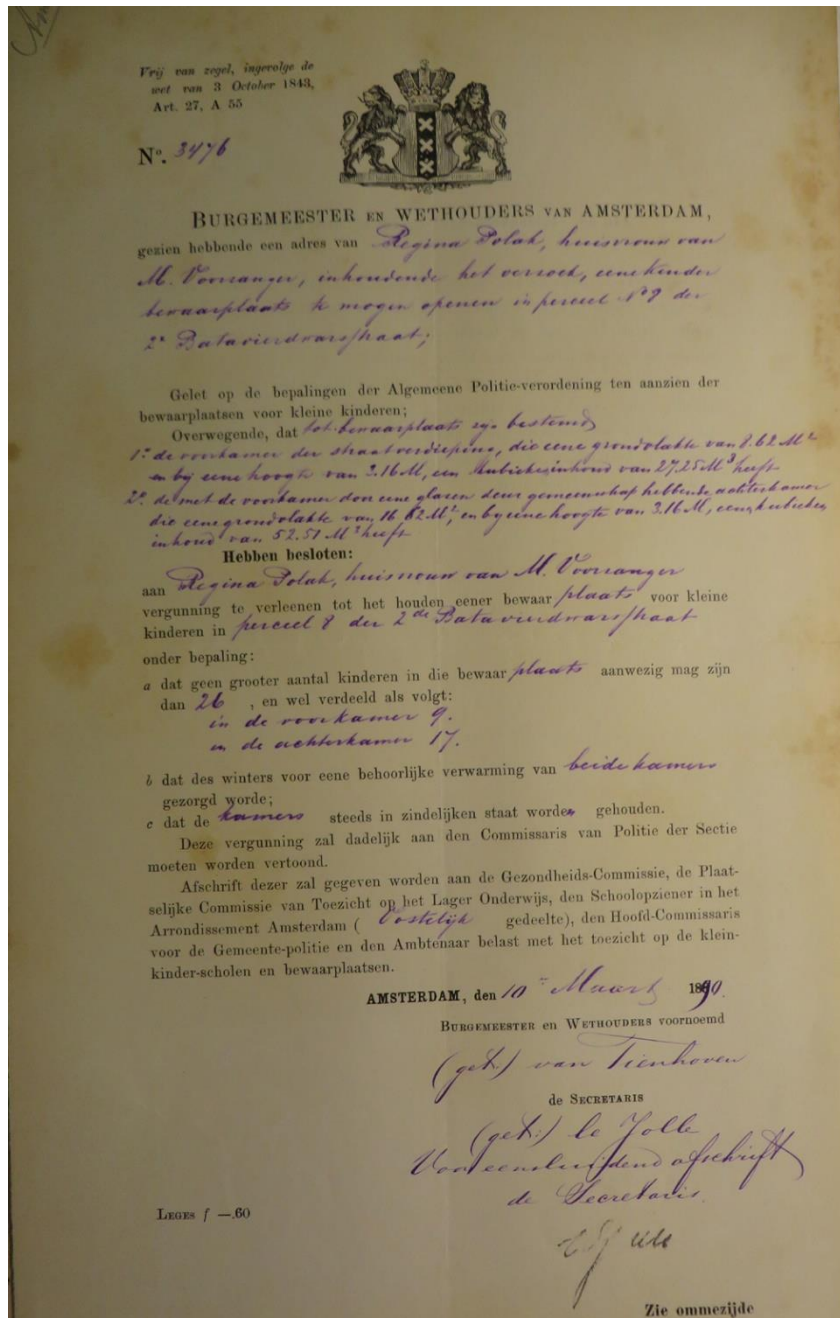
17 kinderen
gehuisvest worden.
De voorschriften
van 1890
bepaalden dat een
vloeroppervlak van
0,95 m² per kind
voldoende was.
Sinds 2016 is de
eis in het
basisonderwijs 3,5
m² per leerling.²¹
Ter vergelijking:
uitgaande van
regelgeving
betreffende de
ruimte per kind in
1890 zou er in een
huidige gemiddelde
basisschoolklas van
50 m² 52 kinderen
gehuisvest mogen
worden.

De woning

van Regina

Voorzanger –

Polak was een ‘gewone’ woning in een armoedige straat zonder speciale voorzieningen voor de kinderopvang; wel werd de voorwaarde aangetekend dat de ruimtes ’s winters verwarmd moesten worden en in een zindelijke staat moesten worden gehouden. De goede reputatie van Regina bleek doorslaggevend bij het verlenen van de vergunning en het welzijn van de kinderen was van ondergeschikt belang.

Figuur 8 Vergunning Regina Polak, 10 maart 1890

²¹ Uitvoeringsbesluit voorzieningen in de huisvesting PO/VO, 2014 – heden, op <http://wetten.overheid.nl/BWBR0008562/2014-01-01#Paragraaf3> (geraadpleegd 1 feb 2017).

3. De aanvraag van Leentje Blanes – van Vollenhove

Weduwe Leentje Blanes – van Vollenhove woonde op de Valkenburgerstraat 22 en stuurde op 2 augustus 1888 een verzoek naar Burgemeester en Wethouders. Zij wilde het aantal kinderen dat zij mocht huisvesten in haar huis verhogen.²² Zij had een kinderbewaarplaats waar ze in eerste instantie 35 kinderen huisvestte, dit aantal werd door de overheid naar 27 teruggebracht en werd door nieuwe regels verder verlaagd naar 20. Leentje was duidelijk in haar motivatie. Ze was ziekelijk en had geen andere middelen van bestaan. Zij smeekte B & W om het aantal kinderen op 27 te houden en haar niet brodeloos te maken. Leentje van Vollenhove was de tweede echtgenote van Isaac Blanes (1813 – 1878), met wie zij op 13 augustus 1861 trouwde. Isaac had uit zijn eerste huwelijk vier kinderen, van wie er twee overleden waren voor 1861;

13545AZ Aan den Helder Achtb. Heeren
Burgemeester en Wethouders
van Amsterdam
Helder Achtb. Heeren!
Geeft aerbiedigte Kennis wed. J. Blanes
geb. L. van Vollenhove wonende
aan de Valkenburgerstraat n° 22 alhier
Dat Adresfante zich aerbiedigt tot
UWEd. Achtb. menich te verzoeken.
dat zij in bovengenoemd huis een
Kinder Bewaarplaats uitoefent
dat zij een wed. Lynde 66 jaren
oud en Zeekelyk geen ander middel
van bestaan heeft
dat zij vroeger 35 Kinderen geplaatst
denelke door UWEd Achtb is vermen
derd op 27 en nu is mij aangezegg
gedaan dit getal te verminderen
tot op 20
Adresfante doet een beroep op
hare omstandigheden namelyk
hare ouderdom en Zeekelyke omstan
digheden.
Smeekt UWEd Achtb dit getal
Kinderen te bepalen op 27 ten einde
eene wed niet zal worden Broode
loos gemaakt en zij tot den bedolstaf
zal worden gedoemt
t Welk doende enz.
wed. J. Blanes – L. van Vollenhove
Valkenburgerstraat 22
Amsterdam 2 Augustus 1888

Figuur 9 Verzoek Leentje Blanes, 2 augustus 1888

²² SAA t.nr. 5191 inv.nr. 27 br 13545AZ d.d. 2 aug 1888.

zijn eerste vrouw overleed in 1860. Met Leentje kreeg Isaac nog 2 kinderen, die beiden voor hun vijfde jaar overleden. Leentje had in 1888, toen ze het verzoek schreef, alleen twee stiefkinderen en bleef zonder echtgenoot tot zij in augustus 1900 overleed.²³ Het verzoek van Leentje werd onderzocht door toezichthouder Tours. Hij onderzocht vooral de motivatie van Leentje om toch 27 kinderen te mogen

Amsterdam 3 Augustus 1888.

13545 AZ

Onder leuzending van het verzoekschrift der weduwe J. Blauw, geboren L. van Vollenhove, bij afschijf van den 3^{den} dezer mij gezonden, heb ik de eer, u het volgende mede te deelen.

Bewijskrante verzoekt een aantal van 27 kinderen in haar bewaerplaats te mogen behouden, zoodat haar bij den begunning van 9 December 1875 werd toegestaan, terwijl met het oog op Artikel 261 der Politieverordening van 1 Augustus 1877 niet meer dan 20 kinderen aanwezig mogen zijn.

Ondergetekende vindt geen objeekts, u voorstellen aan dit verzoek te voldoen.

Deze bewaerplaats is een der vuileste van het gedeelte der stad (Hillemburgstraat). Voor ventilatie en reiniging wordt slecht gezorgd, zoodat het in het belang der aanwezige kinderen is, dat hun getal zoo gering mogelijke zij.

De weduwe beroept zich op haar langen tijd en zielelijken toestand in laat het voorkomen, alsof zij "broodloos" zal gemaakt en "tot den bedeltoestel getuimd" worden, indien zij niet meer dan twintig kinderen mag houden.

Hiertegen moet worden opgemerkt:

- 1° dat in den regel niet meer dan twintig kinderen deze bewaerplaats bezetten;
- 2° dat de weduwe bij hare gehuude dochter inwoont, wier man cigarmaker is en zelve voor een bakker brood zondert, terwijl de zorg der kinderen aan die dochter overlaat, wanneer de van huis is. Voor dit zondringen wordt zij betaald met brood.

Den Heer Burgemeester
van
Amsterdam.

Figuur 10 Verslag Tours, 3 augustus 1888

opnemen en hij kwam op 3 augustus 1888 met zijn verslag.²⁴ Daarin meldde Tours dat volgens de politieverordening van augustus 1887 er niet meer dan 20 kinderen in het huis aanwezig mochten zijn, dat de hygiënische omstandigheden in de huisvesting slecht was ('voor ventilatie der ruimten wordt slecht gezorgd') en 'dat het in het belang der kinderen is dat hun aantal zo gering mogelijk is'. Daarnaast beoordeelde Tours ook de economische motivatie van Leentje. Hij meldde dat enerzijds er

²³ Stambomen van Nederlands-Joodse families, lemma Leentje van Vollenhove op www.maxvandam.info (geraadpleegd 1 februari 2017).

²⁴ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 27 br 13545AZ d.d. 3 aug 1888

doorgaans niet meer dan twintig kinderen deze bewaarplaats bezoeken en anderzijds

Leentje bij haar

gehuwde

(stief)dochter

inwoont. De man

van haar dochter

was sigarenmaker,

en had een

inkomen. Verder

brengt Leentje voor

een bakker brood

rond en wordt door

deze bakker met

brood betaald. Het

is duidelijk dat

Tours geen

aanleiding ziet om

van de regels af te

wijken. Bovendien

komt in zijn verslag

naar voren dat

Tours oog heeft

voor het welzijn

van de kinderen.

Leentje

legde het negatieve

besluit niet naast

zich neer. Ze ging

naar het stadhuis en

probeerde daar de

afwijzing ongedaan

te maken en sprak daarover met de secretaris van de gemeente. In die periode was

Tours niet aanwezig, maar een vervolg van zijn verslag vertelt wat er gebeurde. Op 31

augustus 1888 berichtte Tours dat hij de weduwe wederom bezocht heeft en Leentje

Amsterdam, 31 Augustus 1888.

Als vervolg op het bovengeschiede zij het mij vergund u nog thans volgende te berichten.

Tijdens mijne afwezigheid heeft de Weduwe Planes getracht ten Stadhuis een gunstige beschikking op haar verzoek te verwerven en had de Secretaris der Gemeente de goedheid, haarte woord te staan.

Teden morgen heb ik de weduwe bezocht en aan haar vernomen, dat zij ten gevolge eener ziekte, aaraan zij hersteld is, niet meer in staat is, brood rond te brengen en dus de hieraan verbonden verdienste moet missen.

Ik heb geen vrijheid, u, naar aanleiding van het fets, voorstellen, aan het verzoek der Weduwe te voldoen en haarte vergunnen, een grooter aantal kinderen en hare bewaarplaats te laten dan twintig, het na 1 Jun. gestelde u. goorloofde getal, en wel om deze redenen:

1°. Alder vrouwen, die in deze buurt kinderen bewaren, leven in betrekkelijk behoeftige omstandigheden en zullen gaarne, zoo mogelijk, eenige kinderen meer plaatsen, omdat elk kind een zekerlijk inkomen van 3 of 4 stuivers versprekt.

Wat aan den vrouw zou worden toegestaan, zou aan anderen niet gewijgd kunnen worden; aldus zou de gemeentelijke verordening, die 1 Augustus 18 in werking trad, zoo goed als buiten werking gesteld worden.

2°. In de besproken bewaarplaats, n.a. ik reeds opmerkte, komen in den regel niet meer dan 20 kinderen.

3°. De weduwe Planes woont in bij haar gehuuden zoon en dochter. De zoon is sigarenmaker en heeft werk. Daar noch de vrouw noch de moeder mij wilden zeggen, hoeveel hij verdient, vermoed ik, dat dit verdienste niet onvoldoende is.

Het komt mij daarom voor, dat het getal van twintig kinderen voor deze bewaarplaats moet worden gehandhaefd.

J. A. Tours.
Beleest met het toezicht op de bewaarplaatsen.

Figuur 11 Verslag Tours, 31 augustus 1888

hem vertelde dat zij ten gevolge van een ziekte niet meer in staat is brood te bezorgen, waardoor zij deze inkomsten moest missen.²⁵ Tours adviseerde echter aan B & W om niet aan het verzoek te voldoen. Hij meent dat vrouwen in de buurt van Leentje, die eveneens een kinderbewaarplaats hebben en in behoeftige omstandigheden leven, hierin een grond zullen zien om ook meer kinderen te willen opvangen. Tours wilde geen precedent. Daarnaast wijst hij er op dat de ruimte niet geschikt is om meer dan 20 kinderen op te vangen en de schoonzoon sigarenmaker is. Er werd tijdens het huisbezoek geweigerd om mede te delen hoeveel de schoonzoon verdiende maar het zou, volgens Tours, niet onvoldoende zijn. Tours bleef bij zijn standpunt.

Tours koos hierbij voor de kinderen en de regelgeving. B. & W. volgde Tours en Leentje Blanes kreeg de vergunning niet.²⁶ De keuze die Tours maakte was niet gemakkelijk en de economische motivatie van Leentje Blanes was vermoedelijk valide. Een weduwe stond er in Amsterdam's Tweede Gouden Eeuw vaak alleen voor en moest leven van karige kerkelijke ondersteuning (in dit geval van de Nederlands-Israëlitische gemeente), van hulp van familieleden of door het creëren van inkomen zoals door de kinderopvang²⁷. Het besluit van Tours had daardoor een duidelijk gevolg voor het welzijn van deze kinderbewaarplaatshoudster. In de uitgebreide verslagen die van Tours in het Stadsarchief te Amsterdam bewaard zijn gebleven komt vaker naar voren dat het welzijn van de kinderen hem zeer aan het hart ging. Wie was Jacob Anton Tours?

Jacob Anton Tours

Figuur 12 Jacob Anton Tours, foto Jacob Olie

Jacob Anton Tours was toezichthouder op de naleving van politiebepalingen bij kleinkinderscholen en bewaarplaatsen in Amsterdam.²⁸ Hij bezocht de instellingen waar kinderen werden opgevangen met grote regelmaat, instellingen die over de gehele stad waren gevestigd. Tours maakte een tweemaandelijks rapport op voor het college van Burgemeester en

²⁵ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 27 br 13545AZ d.d. 31 aug 1888

²⁶ SAA t.nr. 5191 inv.nr. 27 br 13545, niet gedateerd

²⁷ Brugmans, *De arbeidende klasse* 37

²⁸ Jacob Anton Tours (Rotterdam, 26 juli 1840 – Zeist, 20 mei 1918), predikant

Wethouders van de stad Amsterdam in de periode van 1885 – 1892. In zijn rapporten is een grote betrokkenheid te lezen bij de omstandigheden waarop kinderen werden opgevangen. In zijn commentaren is hij uitermate negatief over de ‘particuliere’ opvang. Hij maakte zich zorgen over de oneigenlijke motieven bij het opvangen van kinderen die hij aantrof en daarnaast maakte hij melding over de hygiëne in deze opvang en over de overbevolking van de klassen. Hij maakte zich vooral zorgen over de situatie in de Jodenbuurt. Dit deel van de stad behoorde tot het armste en tegelijkertijd kinderrijkste deel van de stad. Tours maakte melding van het op grote schaal voorkomen van trachoom en parg, respectievelijk een besmettelijke oogziekte met mogelijke blindheid tot gevolg en schurft; ziektes die in de Joodse buurt van Amsterdam veelvuldig voorkwamen en werden bevorderd door de slechte hygiëne en woonomstandigheden.²⁹

Jacob Anton Tours was van oorsprong een Rotterdamse predikant. In 1883 legde hij zijn ambt als predikant van de Nederlands Hervormde Kerk neer en werd in Amsterdam aangesteld als inspecteur voor de bewaarscholen.³⁰ In zijn rapporten komt de betrokkenheid met het kind sterk naar voren. Hij is glashelder over de slechte omstandigheden in de particuliere opvang en positief over de Sophie Rosenthal Bewaarschool die op de Uilenburgerstraat 29 in 1887 haar poorten opende.³¹

Het antwoord vanuit de Joodse gemeenschap; de Sophie Rosenthal Bewaarschool

Tours was niet de enige die de misstanden in een deel van de particuliere bewaarscholen en – plaatsen onderkende. Ook binnen de Joodse gemeenschap zelf werd de zorg gedeeld en Sophie May (Hamburg, 26 juli 1838 – 11 augustus 1921), echtgenote van bankier George Rosenthal (Hannover, 8 april 1828 – Amsterdam, 10 september 1909), nam het initiatief voor de oprichting van een bewaarschool. Sophie May zette zich vaker in voor de Joodse gemeenschap.³² De bewaarschool werd in 1887 gesticht door de op 29 januari 1886 koninklijk goedgekeurde Vereniging Sophie Rosenthal Bewaarschool. De school bood plaats aan 500 kinderen, verdeeld over 10 klassen en stond al snel zo goed bekend dat prinses Wilhelmina op 14 april 1893 de school bezocht. In de tweemaandelijksse rapporten van Tours is te lezen dat de opening van deze school niet direct leidde tot het einde van de particuliere bewaarscholen

²⁹ Joosje Lakmaker, *Voorbij de Blauwburg. Het verhaal van mijn joodse grootvader* (Amsterdam 2008) 33.

³⁰ Mark Sorée en Marijke Snepvangers, *Ons huis, 100 jaar buurthuiswerk te Amsterdam* (Amsterdam 1992).

³¹ Sophie Rosenthal bewaarschool op www.joodsamsterdam.nl/sophie-rosenthal-bewaarschool/ (Geraadpleegd 17 januari 2017).

³² Rosenthal May Zusterhuis op <http://www.joodsamsterdam.nl/rosenthal-may-zusterhuis/> (geraadpleegd 1 februari 2017).

in de buurt, onder meer door de schooltijden, die voor sommige ouders te beperkt waren³³. Wel luidde deze school het begin van het einde van de particuliere bewaarscholen in deze buurt in.

Thematiek en historische plaatsing

De verzoeken van de bewaarschoolhoudsters zijn het thema van deze bronanalyse en via deze burgerbrieven komen verschillende feiten aan het licht. Een deel van deze feiten is bekend in de geschiedschrijving, zoals de omvang van de armoede in de Jodenbuurt, hoe slecht de financiële situatie voor ouderen was en hoe afhankelijk zij waren van inkomsten die bijvoorbeeld door de opvang werden gegenereerd in een tijd met nauwelijks sociale voorzieningen. Wat echter een toevoeging van deze analyse aan het discours is, is de zorg die er in deze tijd om het welzijn van de kinderen was. Inspecteur Tours sprak deze zorg regelmatig uit in zijn tweemaandelijks rapportages. Hij maakte in het geval van Leentje Blanes de keus voor de kinderen, en niet voor haar financiële situatie. Tours deed dat in een tijd dat zelfs het woord ‘kindgericht’ nog niet bestond. Hij was niet uniek, want uit de bronnen wordt ook duidelijk dat de zorg rond de misstanden in de bewaarplaatsen door de Joodse gemeenschap gedeeld werd en zij zelf met een oplossing kwam door het initiatief van Sophie Rosenthal-May. Er werd gezorgd voor een professionele bewaarschool die 500 kinderen kon huisvesten en van 1887 tot 1930 op de Uilenburgerstraat 29 gevestigd was.³⁴ Zowel Tours als Sophie Rosenthal-May zorgden voor het welzijn van kinderen in een periode dat dit niet verwacht wordt, en dat is een nieuw inzicht.

Om de slechte leefomstandigheden in de Jodenbuurt te verbeteren zou uiteindelijk de stad Amsterdam in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot een grootschalige sanering overgaan.

Historiografische plaatsing, verantwoording van de selectie en vervolgonderzoek

Amsterdams Tweede Gouden Eeuw, een periode van grote economische groei, was een feit tussen 1870 en ca. 1910. Het was echter geen Tweede Gouden Eeuw voor een zeer groot deel van de bevolking. De benaming van deze periode dekt voor hen de lading niet. De armoede was schrijnend, de sociale voorzieningen waren minimaal en de volkshuisvesting voor deze groepen kenmerkte zich door sterk verkrotte buurten.

In de bronnen zijn verschillende verhalen te lezen. Bij twee van de drie burgerbrieven valt de

³³ SAA t.nr. 5181 inv.nr. 7054, Rapporten van J.A. Tours, 1886-1890

³⁴ www.joodsamsterdam.nl/sophie-roenthal-bewaarschool/ (geraadpleegd 6 maart 2017)

noodzaak voor de (bij)verdiensite op, en het welzijn van de kinderen in de bewaarscholen speelt in deze verzoekschriften geen grote rol. In de derde bron valt de vasthoudendheid van Leentje Blanes op, die herhaaldelijk opkomt voor haar belang. Daarnaast zijn de verslagen van Jacob Tours relevant. Hij sprak zich regelmatig met veel empathie uit voor het belang van de kinderen.

Deze bronnenanalyse kan een opstap zijn naar verder onderzoek naar de bewaarscholen. De dynamiek tussen de verschillende belangen, die van de overheid, de bewaarschoolhoudsters en welzijn van de kinderen tegen de achtergrond van de armoede in deze wijk verdient nader onderzoek. Daarbij kan een gelijksoortig onderzoek naar de bewaarscholen in die andere zeer arme Amsterdamse wijk, de Jordaan, leiden tot een breder beeld.

Bij de selectie van de literatuur is het opvallend dat de hoeveelheid beperkt is. Toch biedt de literatuur voldoende achtergrond en een contemporain boek als dat van Samuel Coronel geeft achtergrondinformatie die geschreven is die periode. De verslagen van Tours en de burgerbrieven rond dit thema vormen voldoende bronmateriaal om dit thema te doorgronden en te plaatsen binnen het discours. De drie gebruikte burgerbrieven zijn gekozen omdat ze alle drie het verhaal geven vanuit een Joodse Amsterdamse; één die maatschappelijk in betere kringen verkeerde, één die ondanks de armoedige behuizing toch kon zorgen voor een acceptabele opvang en één voor wie de bijverdiensite bittere noodzaak was.

Secundaire literatuur

- Aerts, Remieg (red), *Geschiedenis van Amsterdam, hoofdstad in aanbouw, deel 3 1813 – 1900* (Amsterdam 2006),
- Aerts, Remieg (red), *Geschiedenis van Amsterdam, hoofdstad in aanbouw, deel 4 1900 – 2000* (Amsterdam 2006),
- Bloemgarten, Salvador en Jaap van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd 1890 – 1940* (Zwolle 1997),
- Blom, Ron, *Frank van der Goes 1859 – 1939, Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Delft 2012),
- Boekholt, P.Th.F.M en E. P. de Booi, *Geschiedenis van de School in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987),
- Brugmans, Izaäk Johannes, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813 – 1870) in Economische en Sociaal-Historische Onderzoekingen* ('s-Gravenhage 1929)
- Coronel, Samuel, *De bewaarschool. Haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst* (Amsterdam 1864),
- Lakmaker, Joosje, *Voorbij de Blauwbrug, Het verhaal van mijn Joodse grootvader* (Amsterdam 2008),
- Lesger, Clé, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013).
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd, Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900 – 1940* (Amsterdam 1987).
- Markas, E de e.a., *rondschrijven Bewaarscholen voor Kinderen uit den Behoeftige Stand*, (november 1843),
- Sorée, Mark en Marijke Snepvangers, *Ons huis, 100 jaar buurthuiswerk te Amsterdam* (Amsterdam 1992).
- Verschuur, Aart, *Professionele opvang gevraagd – Geschiedenis van de Nederlandse kinderopvang* (Amsterdam 2010),
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen, Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010)
- Ontwerp van Wet, betreffende de inrichting van Bewaarscholen, beschouwd door de gevestigd te Rotterdam (Rotterdam 1870).

Geraadpleegde websites

www.joodsamsterdam.nl, www.delpher.nl, www.dbnl.org, <http://wetten.overheid.nl/>,
www.dutchjewry.org.

Bijlage - Transcriptie belangrijkste bronnen

Henriette Boom – Van Gelder

Aanvraag figuur 2

Aan de WeldEd achtb. Heer
Burgemeester en Wethouders
Van Amsterdam

Heeft met verschuldigde eerbied te kennen Henriette van Gelder huisvrouw van Salomon Boom van beroep bewaarschoolhoudster, wonende Blasiusstraat No. 14 alhier, dat zij hare school wenscht te verplaatsen naar de Binnenamstel No. 192, en vraagt zij mitsdien de daarvoor vereischte vergunning met Mei a.s.

Met de meeste hoogachting
Heeft zij de eer te zijn
UwEd dienaars
H Boom van Gelder

Amsterdam, 17 februari 1890.

Boom: Onderzoek Tours figuur 3

Amsterdam, 20 februari 1890

Onder terugzendend van der ? Van Mej. H Boom geboren van Gelder, en houdende het verzoek, hare bewaarschool, tot voor enigen tijd gehouden in de Mauritsstraat 1b, te verplaatsen naar de Binnen Amstel No 192, heb ik de eer, U het volgende te berichten.

Het laatstgenoemde perceel bevat in het zoogenaamd huis een voorkamer met suite, en ene aan ene binnenplaats uitkomende achterkamer, die adressante als bewaarschool senaat in te richten.

Deze drie kamers voldoen aan alle eisen die gesteld kunnen worden. Ze zijn hoog en ruim, en kunnen verwarmd en geventileerd worden.

Twee privaten zijn aanwezig. In de gang kunnen de bovenkleren bewaard worden.

Om deze redenen stelt ondergetekende U voor het verzoek van de adressante toe te staan.

J A Tours
Belast met het toezicht op de
Bewaarschool en plaatsen

Boom: Vergunning figuur 4

Slecht leesbaar, ook in het archief. Mevrouw Boom kreeg toestemming.

Regina Voorzanger – Polak

Aanvraag figuur 5

Aan den WelEd Heeren
Burgemeester en Wethouders te Amsterdam

Met de meest verschuldigde eerbied geeft R Voorzanger echtgenote van M Voorzanger wonende 2^e Bataviedwardsstraat No 4, eerste etage, haar verzoek een kinderbewaarplaats te mogen oprichten voor 2 tot 5 jaren in het perceel staande aan de 2^e Bataviedwardsstraat No. 8.

Mij vlijende een gunstige beschikking mogen te gemoet te zien

Teken ik met de meeste achting en onderdanigheid

Regina Polak
Echtgenote van M. Voorzanger

Amsterdam 25/2/1890

Voorzanger: Verslag politie figuur 7

Policie te Amsterdam.

Amsterdam, den 1 Maart 1890

Naar aanleiding van het mij bij ?beschikking van 25 februari l.l. In handen gesteld request van Regina Polak, huisvrouw van Mozes Voorzanger, zonder beroep, wonende 2^e Batavierdwardsstraat No. 4, waarbij zij verzocht om in het perceel 2^e Batavierdwardsstraat No 8 een kinderbewaarschool te mogen oprichten heb ik de eer te berichten dat voor zover bekend en uit een gedaan onderzoek is gebleken adressante in de buurt harer inwoning gunstig bekend staat en dat er geen aanmerking zijn te maken te opzichte van haar maatschappelijke en zedelijke gedrag.

De hoofdcommissaris van politie

Voorzanger: Vergunning figuur 8

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam

Gezien hebbende een adres van Regina Polak, huisvrouw van M. Voorzanger, ingehoudene het verzoek, ene kinderbewaarplaats te mogen opnemen in perceel No 8., 2^e Batavierdwardsstraat.

Gelet op de bepalingen der Algemene Politieverordening ten aanzien van bewaarplaatsen voor kleine kinderen; Overwegend dat tot bewaarplaats zijn bestemd

1^e. De voorkamer der straatverdieping, die ene grondvlakte van 8,62 m2 en bij ene hoogte van 3,16 m, een kubieke inhoud van 27,25 m3 heeft

2^e. Dat met de voorkamer door ene glazen deur gemeenschap hebbende achterkamer die ene grondvlakte van 16,62 m2, bij ene hoogte van 3,16 m, ene kubieke inhoud van 52,51 m3 heeft.

Hebben besloten

Aan Regina Polak, huisvrouw van M. Voorzanger

Vergunning te verlenen tot het houden eener bewaarplaats voor kleine kinderen in perceel 8 der 2^e

Batavierdwardsstraat onder bepaling

A dat geen groter aantal kinderen in die bewaarplaats aanwezig mag zijn dan 26, en wel verdeeld als volgt:

- in de voorkamer 9,
- in de achterkamer 17.

B Dat des winters voor ene behoorlijke verwarming van beide kamers gezorgd worde.

C. dat de kamers steeds in zindelijke staat worde gehouden

Deze vergunning zal dadelijk aan den Commissaris van Politie der Sectie moeten worden vertoond.

Afschrift dezer zal gegeven worden aan de Gezondheids-Commissie, de Plaatselijke Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs, den Schoolopziener in het Arrondissement Amsterdam (Oostelijk gedeelte), den Hoofd-Commissaris voor de Gemeente-Politie en den Ambtenaar belast met het toezicht op de kleinkinderscholen en bewaarplaatsen.

Amsterdam, den 10^e maart 1890

Burgemeester en Wethouders voornoemd

(Get) Van Tienhoven

De secretaris

Le Jolle

Voor een eensluidend afschrift

De secretaris.

Leentje Blanes

Aanvraag (figuur 9)

Aan de WelEd. Achtb. Heeren
Burgemeester en Wethouders
Van Amsterdam

WelEd. Achtb. Heeren !

Geeft eerbiedig te kennen wed. J. Blanes geb. L van Vollenhoven wonende aan de Valkenburgerstraat No. 22 alhier.

Dat Adressante zich eerbiedig tot UwEd. Achtb. wendt redenen.

Dat zij in bovengenoemd huis een kinderbewaarplaats uitoefent.

Dat zij eene wed. zijnde 66 jaren oud en ziekelijk geen ander middel van bestaan heeft.

Dat zij vroeger 35 kinderen geplaatst dewelke door UwEd. Achtb. is verminderd op 27 en nu is mij aanzegging gedaan dit getal te verminderen tot op 20.

Adressante doet een beroep op hare omstandigheden namelijk hare ouderdom en ziekelijke omstandigheden.

Smeeft UwEd. Acht. Dit getal kinderen te bepalen op 27 ten einde eene wed. niet zal worden broodeloos gemaakt en zij tot den bedelstaf zal worden gedoemt.

't Welk doende enz.

Wed. J Blanes – L van Vollenhoven
Valkenburgerstraat 22
Amsterdam, 2 Augustus 1888.

Blanes: Onderzoek Tours (figuur 10)

Onder terugzendend van het verzoekschrift van weduwe J Blanes geboren L van Vollenhove bij apostille van den 3den dezer mij gezonden, heb ik de eer U het volgende mede te delen:

Requestante verzocht een aantal van 27 kinderen in hare bewaarplaats te b=mogen behouden, zoals haar bij Uw vergunning van 9 december 1875 werd toegestaan, terwijl het oog op artikel 261 der Politieverordening na 1 augustus l.l. niet meer dan 20 kinderen aanwezig mogen zijn.

Ondergetekende vindt geen vrijheid U voor te stellen aan dit verzoek te voldoen.

Deze bewaarplaats is ene der vuilste van dit gedeelte der stad (Uilenburgerstraat). Voor ventilatie en reiniging wordt slecht gezorgd, zodat het in het belang der aanwezige kinderen is, dat hun getal zo gering mogelijk zij.

De weduwe beroept zich op haren hoge leeftijd en ziekelijke toestand en laat het voorkomen, alsof zij 'broodeloos' zal worden gemaakt en 'tot den bedelstaf gedoemd' worden indien zij niet meer dan twintig kinderen mag bewaren.

Hiertenge moet worden opgemerkt:

1. Dat in den regel niet meer dan twintig kinderen deze bewaarplaats bezoeken,
2. Dat de weduwe bij hare gehuwde dochter inwoont wier man sigarenmaker is en zelve voor een bakker brood rondbrengt, terwijl ze de zorg der kinderen aan die dochter overlaat, wanneer ze van huis is. Voor dit rondbrengen wordt zij betaald met brood.

Den Here Burgemeester
Van Amsterdam.

Blanes: Vervolg onderzoek Tours (figuur 11)

Amsterdam, 31 augustus 1888

Als vervolg op het bovenstaande zij het mij vergund u nog het volgende te berichten:

Tijdens mijn afwezigheid heeft de weduwe Blanes getracht ten stadhuize ene gunstige beschikking op haar verzoek te verwerven en had de secretaris der Gemeente de goedheid, haar te woord te staan.

Heden morgen heb ik de weduwe bezocht en van haar vernomen, dat zij ten gevolgd ener ziekte, waarvan zij hersteld is, niet meer in staat is brood rond te brengen en dus de hieraan verbonden verdienste moet missen.

Ik heb geen vrijheid, U, naar aanleiding van dit feit, voor te stellen, aan het verzoek der weduwe te voldoen en hare vergunnen een groter aantal kinderen in haar bewaarplaats toe te laten dan twintig, het na 1 Augustus l.l. geoorloofd getal, en wel om deze redenen:

1^e. Al de vrouwen, die in deze buurt kinderen bewaren, leven in betrekkelijk behoeftige omstandigheden en zullen gaarne zo mogelijk, enige kinderen meer plaatsen, omdat elk kind een wekelijks inkomen van 3 of 4 stuivers vertegenwoordigd. Wat aan deze vrouw zou worden toegestaan zou aan anderen niet geweigerd kunnen worden, aldus zou de gemeenteverordening, die 1 augustus ll in werking trad, zo goed als buiten werking gesteld worden.

2^e. De weduwe Blanes woont in bij haar gehuwde zoon en dochter. De zoon is sigarenmaker en heeft werk. Daar noch de vrouw, noch de moeder mijn wilden zeggen hoeveel hij verdient, vermoed ik, dat die verdienste niet onvoldoende is.

Het komt mij daarom voor dat het getal van twintig kinderen voor deze bewaarplaats moet worden gehandhaafd.

J A Tours

Belast met het toezicht op de bewaarplaatsen
